

PRÓZA*: (REGÉNY, ELBESZÉLÉS . . .)

B Á N Y A I J Á N O S

A regény *képtelenség*. Erről szól az *Iskola a határon* első, hírneves, fejezete, Az elbeszélés nehézségei. Erről a regény szerkezetének többszörös „megkettőzöttsége”: az elbeszélő megkettőzése, a szövegek szembeállítását. S erről a *Hajnali háztetők* elbeszélő szituációja:

„Már látom, hogy szót szóba öltök, és belegabalyodok a mesébe, holott még el sem kezdtem. Összekuszálom az időrendet, bélekeverek kívülálló személyeket, ide nem tartozó dolgokról bölcselekem és nem oda lyukadok ki, ahová szeretnék. Pedig el akarom mondani ennek a képnek a történetét úgy, ahogy volt. Panaszkodtam, Szebek Miklósnak. Nevetett.

— Nem baj az — mondta. — Csak zagyváld össze jól. Így csinálják a modern regényírók is. Höhöhő.

— Ne röhögj — mondtam —, hanem adjál tanácsot. Azt sem tudom, hogy fogjak hozzá.

— Hát kezd el valahol.

— De hol?

— Az elején — nevetett megint. Aztán, úgy látszik, megsajnálta, hogy olyan tanácstalanul néztem rá. — Hát egy bizonyos időpontban, valamelyik szereplőddel. Például Livel. Mikor ismerkedtél meg vele?

— Van vagy húsz éve . . . Körülbelül . . .

— Semmi körülbelül. Pontosan, napra, órára. Hol, milyen körülmények között. Írd le a dátumot, írd le, hogy első fejezet, és csak arra vigyázz, hogy Liliről legyen benne szó.”

Szebek Miklósról „sokan mondják, hogy jó regényeket ír”. Az ő tanácsa nem azt mondja, hogy *lebetséges* a regény. Ellenkezőleg, azt, hogy

* Ottlik Géza: *Próza*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980

képtelenség, de ehhez az állításhoz hozzáteszi, hogy ennek ellenére vannak regények. S azt kell komolyan venni, amit hozzátett. Azt a ravasz „kiutat” a műfaj képtelenségéből. Hogy el kell kezdeni egy „bizonyos időpontban”, valamelyik szereplővel. „Pontosan, napra, órára.” És vigyázni, hogy éppen arról a szereplőről „legyen benne szó”, az első fejezetben. A *Próza* egyik interjújában (Félbeszakadt beszélgetés Réz Pállal) van is egy ilyen pontos indítás: „... megy át a Kálvin téren este nyolckor...” Később tudjuk meg, hogy „... a Baross utca felé, 1930-ban.” A kérdező, akinek jó füle van, tudja, hogy „Ez már a regényben lesz...” Még csak egy ismeretlen van: ki megy át a Kálvin téren a Baross utca felé este nyolckor? „Bébé vagy Medve Gábor?” „Egyelőre csak én mentem át...”, válaszolja Ottlik, és így már egészen bizonytalan, hogy regény lesz-e ebből a pontos indításból.

Mert, mint Jorge Luis Borges *Az elágazó ösvények kertje* című elbeszélésében áll:

„Minden regényben, mikor valaki választút elé kerül, az egyik utat választja, a többit mellőzi;”

A „Kálvin téren át a Baross utca felé este nyolckor 1930-ban” egy ilyen „választút”, de még nem az „egyik út”, itt még, ebben a pontos indításban, a „többi” nem mellőzhető. Itt még minden össze van zagyválva, mint a modern regényekben. Minden együtt van, egyforma esélyvel és lehetőséggel. Az „egyik út” választása pedig aligha lehet más, mint éppen az a „ravasz kiút”, a műfaj kiútja. Ezt teheti a regényíró, végigfuthat (szorongva és szégyenkezve) ezen az egerúton. Ha már nincs más dolga, mint hogy regényt írjon. Egyébként úgy jár, mint Csui Pen, aki „úgyszólván kibogozhatatlan regényében egyidejűleg az összeset választja”, az összes utat. A regényírók között Csui Pen az egyetlen, aki nem „léha”. (Innen érthető Ottlik nosztalgija a „léha” regényíró után, aki az „egyik utat választja” és ezért nincsenek, nem támadnak „nehézségei”. Wayne C. Booth *próza*retorikájában nem elemzi az elbeszélőnek ezt a típusát, a megbízhatatlan” elbeszélőről beszél. A „jó regényeket ír” Szabek Miklós nem érdekli. A „regényíró” Kolozsvári Grandpierre Emil sem. Annál inkább Ottlikot.) De milyen az összes utat választó, a semmit sem mellőző Csui Pen regénye?

„Ezen a módon különböző jövőket, különböző időket *teremt*, ezek ismét szaporodnak és szétágaznak. Innen a regény ellentmondásai. Mondjuk, Fangnak van valami titka; egy ismeretlen bezörget az ajtaján; Fang elhatározza, hogy megöli. Persze többféle megoldás lehetséges: Fang megöli a betolakodót, a betolakodó megöli Fangot, mindketten megmenekülnek, mindketten meghalnak és így tovább. Csui Pen

művében az összes fejlemény megtörténik, s mindegyik újabb elágazások kiindulópontja. Néha összefutnak ennek a labirintusnak az ösvényei, például ön megérkezik ebbe a házba, csakhogy a lehetséges múltak egyikében ön ellenségem, a másikkban barátom.”

Például — Bébé vagy Medve Gábor, Halász Péter, Lili vagy Adriani Alisz — átmegegy azon a téren, annak az utcának az irányában, 1930-ban, este nyolckor, ebből azok a *nehézségek* — az elbeszélés nehézségei — adódnak, hogy ez nemcsak egy út, hanem az összes lehetséges utak keresztesződése, és itt az „összes fejlemény” megtörténik, és minden fejleményből újabb elágazások indulnak. Egy *labirintus*. Az egyetlen *realitás*.

A *Hajnali háztetők* egy képnek a története, a regény címével azonos nevű képé. Ezen a képen az összes fejlemény jelen van. Halász Péter, ha Aliszt választja, ezzel együtt Lilit is választja, ha meghal, ezzel együtt tovább is él, ha szerencsésen végigmegegy a párkányon, ezzel együtt le is zuhan... Ez a labirintus, az elágazó ösvények kertje nem az élet „bonyolultságát” jelzi, hanem válasz Szabek Miklós fölényes — „sikert” eredményező — tanácsára, hogy valahol (pontosan megnevezett helyen és időben) el kell kezdeni és odafigyelni, hogy lehetőleg éppen *arról* legyen szó. A választott úton haladni: „regényt” írni. Egy élet, egy sors, egy nap, egy délután, egy festmény regényét. Eltökélten, minden kétely és bizonytalanság felszámolásával; kidolgozni a „zűrzavar” ellenpontját, elkerülni a zagyválást. Mert:

„Mit akar egy regényíró? — Remélem, hogy regényt akar írni. Ez nem tréfa. Egy magyar költő nemrégiben azt mondta, hogyha a társadalom az írótól várja még — mondjuk — a tüzelőanyag-ellátás kérdésének elintézését is, szerinte ez rendjén van, az író el fogja intézni a kérdést. Azt hiszem, ha az erre hivatott mindegyikét, a kisinastól a szenátorig, szélütés érné, akkor az író csakugyan megragadná a szeneslapátot vagy fát kezdene hasogatni, de ugyan-csak káromkodnék, és sietne vele, hogy mentől előbb visszaujlhessen íróasztalához; és semmi esetre sem tartaná munkáját írói tevékenységnek. Bánatos kétkedéssel nézem azonban, ha a tűzifát az írott szó erejével akarja felaprítani egy költő vagy egy regényíró. Miért nem fog fejszét? Alkalmasabb és őszintébb szerszám. A favágás is mesterség. Tisztelem a favágót, aki fát vág. De elkedvetlenül a regényíró, aki bármilyen más akar, mint regényt írni.”

Csui Pen is ezt tette: mindennel felhagyott, visszaült íróasztalához, „hogy megalkosson egy könyvet és egy labirintust”, a *regényt*; pedig „szülőtartományának kormányzója, az asztronómia és az asztrológia tudósa, a kánoni könyvek fáradhatatlan magyarázója, kiváló sakkozó, híres költő és kalligráfus” volt, törődhetett a tüzelőanyag-ellátással és fát is apríthatott volna. Csui Pen mégis egyszer azt mondta: „*Visszavonulok, könyvet írok.*” Máskor meg azt, hogy „*Visszavonulok, labirintust szerkesztek.*” Egy angol — Stephen Albert, aki misszionárius volt Tien-csinben és sinológiára adta a fejét — derítette ki, hogy a kettő ugyanaz: *a regény labirintus, a labirintus regény*: „Szimbolikus labirintus. Az idő láthatatlan útvesztője.”

S hogy mekkora képtelenség a regény, az ebben az azonosításban mutatkozik meg. A regény, műfaji fogalmaink szerint, annak az egy útnak a választása — át a Kálvin téren a Baross utca felé —, a labirintus viszont útvesztő, az egy út választásának abszurduma. Mégis, éppen ennek ellenére, vagy ezzel együtt, a regény a labirintusban ismer önmagára, a labirintushoz hasonlítottan szűnik meg homályossága, válik tiszta képpé, ami benne zűrzavar. *A labirintus a regény anagnóriszmosza.* Ezt tudta Csui Pen, erről beszél Jorge Luis Borges.

A *Hajnali háztetők* két azonos részből áll: a *festmény* — „Ülő férfit ábrázol, aki hegedül a mellette ülő ruhátlan, szőke lánynak, bal lábánál pedig egy felöltözött nő ül a földön és hallgatja a hegedűszót” — a labirintus (sorozatos névváltozásai, többszörös, bár mindig csak esetleges funkcióváltása, a lekaparás és az újrafestés közti ingadozás, a „kiállítási értéke” teszi labirintussá külsőleg is), míg a *szöveg* — 1943-ban írta Otrlik, éppen abban az évben készült a festmény is, 1957-ben átírta, ahogyan Tandori Dezső mondja, a szöveg „megtoldozgatott” — a regény, amelynek megírásához Szebek Miklós ad tanácsot. Ugyanígy áll két azonos részből az *Iskola a határon*: Medve Gábor *kézirata* a labirintus, Both Benedek — az állandó Bébé — emlékezésformában közölt párbeszéde Szeredyvel a regény; illetve, itt egy kicsit bonyolultabb, összetettebb. Mert nemcsak Medve kézírata útvesztő, útvesztő Both Benedek „helyreigazító” emlékezése is, mert a két egymással helyenként egyesülő, helyenként különváló szövegrésznek egyetlen belső hajtóereje van, a „Nem így telt velünk az idő. Nem cselekményszerűen, nem áttekinthetően” nézőpontja. Még pontosabban, annak tudata, hogy: „Nem így telt el ez a három nap. Nem ilyen gyorsan; nem ilyen összefüggően; s egyáltalán nem ez történt.” Vagyis, az *Iskola a határon* Csui Pen módszerével készült, az összes történet számbavételével és leírásával, nem az egy út kiválasztásával. Mert minden másként történik, másként is megtörténik. Például az első fejezetben az, hogy „Medve Gábor az ablakban könykölt egyedül” és éppen „ezt az eget nézte az ablakból”, úgy ismétlődik meg Medve kéziratában, hogy „M. az egyik délnyugati, vagyis az épület homlokzata felőli ablakban könykölt. Alkonyodott. A nap

már lebukott a hegyek mögött, de még nem volt este.” S Medve Gábor egyáltalán nem az eget nézte, hanem a főallét, amelybe „betelepült lassacskán a sötétség”. És innen kalandozott vissza Medve Gábor... Az előző éjszakáig, a Verne-regények tájaiig, és tovább. Ez mind megtörtént. Ebből állt össze a labirintus, ezzel azonosulva szünteti meg a regény önmaga trivialisitását és homályosságát. Ez a labirintus — az idő metaforája — a regény önismerete.

A regényíró, aki leült az íróasztalához, mondjuk a tüzelőanyag-ellátás gondjának megoldása, a favágás elvégzése után, vajon *ilyen* labirintust ír? Mert azért ült vissza az asztalához, hogy regényt írjon. Nem akar mást.

És akkor mit tesz?

Hagyományaink szerint „az egyik utat választja”. „Pontosan, napra, órára.”

Mint a *Hajnali háztetőken*: „Lilivel novemberben ismerkedtem meg, húsz évvel ezelőtt éjszaka negyed egykor. Hogy hányadika volt, arra már nem emlékszem. November vége felé járhattunk.”

Az *Iskola a határonban*: „Ha jól emlékszem, szeptember harmadika volt. Délelőtt átestünk egy hevenyészett jellegű felvételi vizsgán... Süttött a nap.”

A *Prózában*: „Hüvelykujjammal elmázoltam a fejléceket és a vastag »Péntek« szót a címlapon. De nem volt péntek. Akkoriban a délutáni lapok valami különös versengéstől hajtva egy nappal előre keltezték magukat. Csütörtök volt, ezerkilencszázharminchárom, január tizenkilencedike.”

S innen indul a regény, *azon* az úton; a regényíró választotta úton a Baross utca felé. Így tesz a sikeres regényíró Szebek Miklós, így a *Próza hősei* is: Kolozsvári Grandpierre Emil, Hunyady Sándor, Márai, Hemingway, Somersét Maugham, Birkás Endre, és így a *főhős* Kosztolányi is. Elindulnak *azon* az úton. Tudják, hogy vannak más utak is, de azokat félreterezik. Zárójelbe teszik. Esetleg ki is törlik, ahogyan Kosztolányi is, amikor Novák Antal történetét eregeti a repdeső sárkány nyomába. Ottlik odaáll *hősei* mellé, meggyőződésből és szolidaritásból, „a pontosság, az írói hűség, a mesterségnek ez a szigorú, legmagasabb erkölcs” nevében, de példaképe Csui Pen, mert nem csak ezt az egy utat követi, hanem a vele együtt létező többi utat is és mindazokat a fejleményeket, amelyek mindezekből az utakból ágaznak tovább az időben, amely éppen ezzel válik pontossá, ezekkel az „elágazó ösvényekkel”.

Ezzel a „választással” — a minden lehetőség, a minden megtörténés választásával — válik a regény Ottlik Géza számára igazán képtelenné. Ezért talál, rá van kényszerítve, egy másik — de ugyancsak „ravasz” — *kiutat*: elbeszélő választ magának, valakit, aki semmiképpen sem regényíró: egy festőt. Bébét, Both Benedeket.

Ez viszont szorosan összefügg a *Próza* első mondatával. Azzal az

„örökbecstű” definícióval, hogy: „Próza az, amit kinyomtatnak.” Annyi-
ra egyszerű, hogy megoldhatatlan. Mert, mit nyomtatnak ki? Csak pró-
zát? Más is kinyomtatnak, verset is például. Arra mégsem mondjuk,
hogy próza. Ebből viszont az következik, hogy nem a kinyomtatás csin-
álja. De kinyomtatás nélkül nincs próza. A definíció tehát semmit sem
mond, azon kívül hogy a próza definiálhatatlan. Ilyen és olyan mon-
datok írhatók róla. Szellemesek és okosak, igazak és tévesek is. De ezek-
ből még nem tudhatjuk meg, hogy mi a próza, ha nem — nemcsak —
a kinyomtatás csinálja, bár kinyomtatás nélkül... És így tovább. A de-
finíció Csiu Pen regényének tapasztalatát közli. Ez a „zseniális regény-
író” egy olyan könyvet írt, „amelynek utolsó lapja azonos az elsővel,
és így folytatható a végtelenségig.” És mégis van benne egy „megnyug-
tató hiba”. Hogy mindez, végül, mégiscsak képtelenség, útvesztő, labi-
rintus, amelynek ösvényei az időbe ágaznak.

Hogy Ottlik regényeihez elbeszélőt talált, a festőt, aki nem regényíró,
az is egy ilyen „megnyugtató hiba”: lehetőség az egy út megtalálására
(választására) az útvesztő, a labirintus eltüntetésének veszélye nélkül. A
regényíró regényt akar írni, ez a dolga; a festő azonban nem akar re-
gényt írni, nem ez a dolga. A festő el akarja mondani egy kép — a la-
birintus — történetét, el akarja mondani egy iskola — ismét a labirin-
tus — történetét. És ezt megteheti, csak ő teheti meg, annak a veszélye
nélkül, hogy hagyományos értelemben és műfaji szempontból „hibát-
lan” regényt alkotna, amilyen az *Aranysárkány* például. És éppen ezért
mondhatja Ottlik éppen Márai naplóját regénynek...

Azt jelenti ez, hogy ő maga is merő agyrémmek tartja, képtelenségnek
a regényt... (Persze, dehogyan. Legalábbis nem ennek kellene kiderülnie
ebből az írásból. Nem erre halad.) Az azonban nem képtelenség, hogy
valaki — egy festő, aki nem „regényíró”, de „elbeszélő” — elmondjon
valamit. Hogy kiválasszon egy pontos dátumot és onnan kezdve „erköl-
csösen” beszámoljon arról, ami történt, s lehetőleg azzal, vagy az által,
akiről beszél. Mit jelent ez? Azt, hogy a kinyomtatás lehetséges, bár
nem az teszi a prózát, hogy a „festő-elbeszélő” is lehetséges, bár nem re-
gényíró; a próza, a regény, az elbeszélés viszont csak akkor lesz lehetsé-
ges — mint Csiu Pen regénye —, ha kiderül róla a képtelensége. Lé-
nyegében ezt mondja Ottlik Géának A regényről című tanulmánya is.
Szó szerint azzal, hogy „A regény a hallgatás szövetéből készül, nem a
beszéd fonálából” és azzal, hogy „Nem a szó volt kezdetben, hanem a
mondat, azt bontottuk fel mondatrészekre. Nem a mondat volt kezdet-
ben, hanem a bekezdés, azt fejtettük ki mondatokban. Nem a bekezdés
volt kezdetben, hanem a regény. A regényt már csak a hallgatás előzi
meg.” Nem verbálisan viszont azzal az *iróniával*, amivel azoknak a bi-
zonyos R₁, R₀, R₂, R₇-eknek a játékszabályait kidolgozza, merthogy
ezeken az elemi R-modelleken „Azt is szinte érzékeljük, vagy az R₇-jük
— amitől végül Don Quijote, Tolsztoj-regény vagy Proust-regény lesz a

művük — különbözik a másiktól, csak épp nem tudni miben”. Az írónia ellenére ezek az R-modellek mégis *alkalmazhatók*. Érzéklni lehet velük, amitől a *Hajnali háztetők*, az *Iskola a határon*, a *Próza* lesz: az Ottlik-regény. A beléjük kódolt összes képtelenség ellenére, a műfaj képtelenségének felmutatásával együtt.

A *Prózát* a regények közé soroltuk. Ez nem elszólás. Erről beszélünk egész idő alatt: a műfaj képtelenségének *realizálásáról*. Műfaj-formában. Regényben.

A *Próza* tehát nem cikkek, naplójegyzetek, tárcák, kritikák, színikritikák, tanulmányok, írói arcképek, irodalomtörténeti (magyar- és világ-irodalmi) dolgozatok, rádióelőadások, mulandó és „örökbecsű” darabok gyűjteménye, amit egy „kerettörténet” — egy teljes érvényű novella — fűz egybe. Ezt a nemet Balassa Péter is megfogalmazta, az elegyes gyűjteményről szóló fáradt könyvkritikusok ellenében: szerinte Ottlik „negyedik könyve” „Nem cikkgyűjtemény, nem »összeválogatott vegyes írások«, nem »különböző műfajú cikkek laza füzére«, nem »csokor«, és nem »forgács«. *Nem műhely, hanem mű.*” Az utolsó szó azonban némi bizonytalanságot kelt. Nem is akörül, hogy *miféle mű?*, hanem akörül, hogy *megnevezhető-e* — a rendelkezésünkre álló műfajkategóriák rendszerében — *pontosabban ez a mű?* Mert kétségtelen, hogy az *életmű* szerves része, ahhoz sem tehető kérdőjel, hogy *műalkotás*, sőt a *műhely*-ben is benne van az, hogy *mű*. Csiu Pen „írása” az elágazó ösvények kertjéről is *életmű*, meg *műalkotás*, ami a mindenről lemondó, mindentől visszavonuló író *műhelyében* készült... Tizenhárom évig a „Tiszta Magány Pavilonjában”.

Csiu Pen „Halála után az örökösök csak zűrzavaros kéziratokat találtak.” Valamit, ami nem látszott *műnek*. Az örökösök, mint minden család, amelyik ad magára, „tűzre akarta vetni őket”, de szerencsére a végrendeletnek volt egy végrehajtója, „egy taoista vagy buddhista szerzetes”, aki ragaszkodott a kézirat kiadásához, Ottlik szavával élve, *kinyomtatásához*. (Itt kezd „funkcionálni” a már majdnem elejtett, képtelenül egyszerűnek mondott próza-definíció.) Csiu Pen leszármazottai, természetesen, a mai napig átkozzák ezt a szerzetest, mert a kiadást — a *kinyomtatást* — örülségnek tekintik. Hiszen, ahogy az egyik leszármazott mondja: „A könyv egymásnak ellentmondó szövegek zavaros halmaza. Tanulmányoztam egyszer: a hős a harmadik fejezetben meghal, a negyedikben újra él.” Mint Czako Pali, a *Próza* egyik hőse, akiről az utolsó fejezetben derül ki, hogy *mégis* él. És akkor egy „barbár angolnak” kell eljönnie, hogy a könyv „átlátszó” titkát felfedje, hogy pontosan megnevezze a könyv műfaját: „Az idő láthatatlan útvesztője” — tehát *regény*, amely a labirintussal azonos.

A *Próza* olyan regény, amelynek a regény képtelensége a témája. Minden megvan benne, ami egy regényhez szükséges, világtkép és hősök — név szerint is felsoroltuk őket —, idő és tér, történelem és valóság,

érzelmi és intellektuális anyag. Annyi önmagán túlmutató személyesség is, amennyi az „önletrajzi fogantatás” kritériumát kielégíti. Vagy kielégítheti, ha akad valaki — az interjúkat készítőkön kívül —, aki ez iránt is érdeklődik. S stabil formája is van: labirintus-formája. Ezt a formát Ottlik a könyvben többször is leírja. Először azzal, ahogyan ő jó regényeket olvas, sohasem elejétől végig, hanem innen is, onnan is, vagy csak úgy, hogy a maga közelében tartja a könyvet. Az „olvasás” sem igényli a folytonosságot, miért lenne akkor a regénynek szüksége a folyamatosságra? Inkább az elágazásra van szüksége. Arra a stabil formára, amit a *Próza* teremtett meg, ahogyan Csiu Pen is különböző időket *teremtett*. S az elbeszélő „első személyt” is meghatározza, most lebegőbb alakban, mint az előző két regényben, azzal a bizonyos csaliversikével, amelynek a kérdéseire bármit válaszolok, én vagyok a számár. Jelígenek ajánlja Ottlik ezt a versikét „az első személyben írott művek elé...”

Valamiféle regénydefiníció megkockáztatása nélkül is ez már elég argumentumnak látszik ahhoz, hogy Ottlik Géza *Próza* című művét *regénynek* nevezzük. Persze, valamennyit mozdítanunk kell a regényről kialakult fogalmainkon. De miből áll a regénytörténet, a regényről való gondolkodás története? Ilyen mozdításokból. Valamit odébb teszünk. Valamit kimozdítunk a helyéből. Valaminek más nevet adunk. Egy lépést teszünk. Például a Baross utca felé. Ám ehhez *regények* kellenek. Prózák és művek. Nélkülük mozdulatlanok vagyunk. A regények fedezik fel számunkra a regényről való gondolkodás fonalait. A kivételes regények, amelyek nem azonosak *más* regényekkel. Amelyek másként épülnek fel és másként látnak. Éppen ellentétei azoknak, amelyekről Ottlik Géza — megvetéssel? — így beszél: „Mindezt szakszerűen csinálja, jól, hozzáértéssel, s amit ír, az mind helyes, hasznos, igaz. Mit lehet ebben kifogásolni? Csupán azt, hogy ez olyasféle eljárás, mint ha valaki, aki megtanult szorozni-osztani, harminc éven át különböző szorzásokat és osztásokat végezne el, és közölné a — helyes, igaz — eredményeket könyv alakban.” Ahogyan a Szebek Miklós-féle sikeres regényírók teszik. Megtanulták, hogy ki kell választani azt az egy utat, leküzdötték a szorzás és osztás példátlan nehézségeit, és akkor harminc éven át... Szebek Miklóstól Bébé úgy tanult meg regényt írni, hogy betartotta ugyan, de egyben el is feledkezett a tanácsáról; labirintus-regényt írt. *Prózá*t. Amit kinyomtattak.